

Брацка М. В.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ЕТНООБРАЗ “СВОГО” І “ЧУЖОГО” У ПРОЗІ ТЕОДОРА ТОМАША ЄЖА

У статті представлена постать письменника українсько-польського пограниччя II половини XIX ст. Теодора Томаша Єжа, аналізуються його суспільно-політичні погляди, що вплинули на створення літературних етнообразів “свого” і “чужого”, зокрема на сторінках роману “Григор Сердечний”.

Ключові слова: літературне пограниччя, літературна імагологія, етнічність, етнічний образ, літературний стереотип, “свій” – “чужий”.

В статті представлена фігура писателя українсько-польського пограниччя II половини XIX ст. Теодора Томаша Єжа, анализируются его общественно-политические взгляды, которые повлияли на создание литературных этнообразов “своего” и “чужого”, в частности на страницах романа “Григор Сердечный”.

Ключевые слова: литературное пограничье, литературная имагология, этничность, этнический образ, литературный стереотип, “свой” – “чужой”.

The article presented a figure of the writer of Ukrainian-Polish borderland of the late nineteenth century Teodor Tomasz Jez, analyzes its social and political views that influenced the creation of literary ethnic images of “own” and “outsider”, particularly in the pages of the novel “Hryhor Serdeczny”.

Key words: literary borderland, literary imagology, ethnic, ethnic image, literary stereotype, “own” – “outsider”.

Теодор Томаш Єж (Зигмунт Мілковський) (1824–1915) належить до плеяди письменників польсько-українського літературного пограниччя. Народжений у польській шляхетській родині на Поділлі, яке стало місцем дії майже всіх його романів на українську тематику, захоплений усною народною творчістю українського народу та тогочасними видатними творами української літератури (“Енеїда”, “Наталка Полтавка” Івана Котляревського, “Кавказ”, “Послання” Тараса Шевченка тощо), Єж навчався в Рішельєвському ліцеї в Одесі та Київському університеті св. Володимира, брав участь у молодіжному конспіративному русі, як ствердив Стефан Козак, можливо, утримував зв’язки із деякими членами Кирило-Мефодівського товариства [4, с. 186]. Україна була для нього “малою вітчизною”, близькою і рідною, українська стихія, яка оточувала його, склала інтегральну частину його власного “я”, наклала відбиток на його власну етнічну й культурну ідентичність. З іншого боку, моральний обов’язок кожного справжнього поляка – боротьба за відродження неза-

лежної Польщі – сформував його національну самобутність та вплинув на своєрідне трактування українського народу.

Творчість Т. Т. Єжа, яку складають оригінальні історичні, суспільно-побутові, суспільно-політичні романи, спогади і публіцистика, неодноразово викликала зацікавлення польських літературознавців (С. Козака, Д. Осовської, В. Ратайчака та ін.), насамперед з огляду на її перехідний характер, поєднання романтичних і реалістичних елементів (важливо наголосити на ще одному аспекті пограничності його творів – епохальному), загалом утилітарне трактування літератури, пропагування в ній суспільно-політичних переконань, адже всі його романи на українську тематику так чи інакше віддзеркалюють погляди письменника на історію, політичну ситуацію польських і українських земель, причини занепаду польської держави, взаємини сусідніх братніх народів та ставлення до загарбника – царської Росії [4; 5; 6]. Предметом дослідження ставала також мова творів Єжа як свідцтво важливих процесів розвитку польської мови у XIX столітті [1].

Згадані дослідники намагалися проаналізувати певні аспекти складного світу етно-національних взаємин у романах Т. Т. Єжа, які становлять цікавий матеріал для літературної імагології. Ця галузь порівняльних студій відкриває широке поле для досліджень: це і вивчення етнообразів (усі герої романів характеризуються за етнічними ознаками), наголошення на присутності стереотипних рис у літературних образах, визначення дихотомічних взаємин “свій” – “чужий”, виокремлення “іншого”, інтеграція “іншого” у власне “я” тощо. На підставі згаданих елементів перспективним видається реконструкція етнічної (національної) ідентичності та рис національної психології і характеру, віддзеркалених у літературному творі, зокрема у романі “Тригір Сердечний”, який є предметом дослідження у цій статті. Єж у своїх романах створив не лише автообраз, тобто образ власного етнокультурного “я”, а і гетерообрази, що особливо цікаво для українських дослідників, адже найважливіше місце тут посідає образ українця.

Для правильного розуміння літературної творчості Т. Т. Єжа необхідно накреслити його світоглядну позицію, представити погляди щодо взаємин польського й українського народів, здійснити спробу проникнути у його самобутність, визначену письменником в одному із творів. Наратор роману “Василь Голуб” (наратор у творах Єжа може бути сміливо отожднений з автором), зустрівшись з титульним героєм, так ствердив: “Дідусю, називай мене ляхом, коли твоя ласка, хоч це прізвисько трохи застаріле, та незважаючи на те, що я лях, я такий самий русин, як ти, адже народився на Русі (...). Одна земля є нам матір’ю” [3, с. 3]. Польський учений Вітольд Дорошевський наголосив на гетерогенності ідентичності письменника, підкреслюючи: “Єж – це поляк-українець, який

відчував свою польськість і українськість як щось нероздільне, що становить невід’ємне знамення, невіддільну властивість його духовної істоти” [1, с. 16]. Цікаво, що таке рівноправне трактування двох складових своєї душі не позначилося на позитивному сприйнятті незалежницьких устремлінь українців.

Погляди письменника на політичні права русинів (за його ж термінологією) не відрізнялися від поглядів багатьох політиків – сучасників Єжа. Вони збігалися з переконаннями різних еміграційних груп: консервативного угруповання з князем Адамом Чарторийським на чолі, який підкреслював природні зв’язки українців з Польщею і намагався зменшити впливи Росії, підтримуючи формування української еліти, та Польського демократичного товариства, яке поширювало міф про солідарність всіх мешканців давньої Речі Посполитої і трактувало українців і білорусів як частину польського суспільства [6, с. 160-163]. Письменник послідовно стверджував, що український і польський народи – це братські народи, антагонізми між якими не сприяють позитивному розвитку польської державницької справи. Він наголошував на рівноправ’ї всіх “відгалужень” польського племені, зокрема русинського, але відмовляв їм у праві на державну самостійність. Більше того, він не вживав слова “Україна”, “український”, переконаний у тому, що вони мають емоційне забарвлення, стосуються не країни чи народу, а лише певної території (зрозуміло, тієї, яку поляки у Речі Посполитій називали Україною). Як слушно зауважив Веслав Ратайчак, “у боротьбі зі словом “український”, він ставав мимоволі союзником росіян, які з метою розмивання національної окремішності українців пропагували термін “малоросійський” [6, с. 158].

Роман “Тригір Сердечний”, у якому чітко простежуються описані вище погляди автора та який репрезентує оригінальні літературні етнічні образи, публікувався протягом 1873–1874 рр. у часопису “Dziennik Poznański”. У творі переплітаються різноманітні мотиви, які цікавили у той час поляків і українців: селянське повстання проти московської силової політики, взаємини між паном-поляком і селянином-українцем, суспільна роль поляка і українця, щоденне життя польської шляхти та українських селян, їхні звичаї і традиції, врешті-решт, відомий у літературі цього періоду, згадаймо хоча б Юзефа Крашевського, проте оригінально прописаний Єжом мотив кохання шляхтича до селянки тощо.

Національні портрети поляків і українців письменник створив у вирішальний історичний момент (участь Росії у Кримській війні 1853-1856 рр.), на тлі якого відбуваються події у творі. Відлуння війни доходило до шляхетських дворів і селянських хат на Правобережній Україні і пробуджувало неясні надії на відродження держави у випадку перших або овіяної міфом козаччини у випадку других.

Т.Т. Єж в образах українців відтворив елементи національного характеру. У публіцистичних статтях він виступав проти стереотипу примітивного жорстокого розбійника, що ненавидить поляків, стверджував, що кровожерливий інстинкт відсутній у натурі українського селянина [6, с. 165]. Цей же аспект з'явився в “Григорі Сердечному”. Роман починається з подій напередодні Великодня, коли в околиці містечка К., містечка Л., Мотильниці (мастку головних героїв Збожеських) та по інших селах і мастках поширюються чутки про те, що селянство має намір здійснити фізичну розправу над шляхтою. Взаємини шляхти і селянства напружуються, поширюється паніка, шляхта з околиць перебирається в одне місце у містечко К. з метою пошуків шляхів порятунку. Автор роману підкреслює, що українське селянство важко переживало підозри ляхів у бажанні знищити їх. Селяни в Єжа відхрещуються від кривавих подій, які роз'єднали польський і український народи: “Козак – це не гайдамака!.. Свобода – це не коліївщина!..” [2, с. 164]. Український селянин у творі відзначається високою свідомістю причин, підводних течій і наслідків історичних і політичних подій, які відбуваються на його землі. Він висловлює розуміння, що то “вороги наші і ваші такі чутки пускають” [2, с. 53], підтверджує відданість своїм панам (“тим чугаєм би вас накрит і дався за вас на шматки порубатися” [2, с. 54]) і просить лише, щоб також “ляхи мали розум” [2, с. 270].

Єж устами свого героя Яна Збожеського проголошує в романі тезу про генетичну пов'язаність українського і польського народів. Згаданий герой, розуміючи відстань, що поділяє шляхту і селян, змушений визнати, що шляхта своєю поведінкою відвертає народ від себе, провокує і поглиблює розбрат поміж дітьми однієї матері [2, с. 54]. Водночас наратор у творі переконаний: ці дві суспільні верстви відчували кровні зв'язки, які робили з них одну велику родину, що перебувала з огляду на історичні обставини під наглядом приставів, справників і губернаторів [2, с. 18]. Цікаво, що їхні взаємини базувалися, за словами наратора, на тому, що “селянин відробляв панщину, а шляхтич його уважно пильнував” [2, с. 19]. Українцєві, на думку автора, питання національної окремішності абсолютно чуже. Єдине, чого прагне душа селянина – свободи, чітко не визначеної, якою невідомо як користуватися [2, с. 76].

Літературний етнообраз українця в романі Єжа формують такі риси, як лагідність, мудрість, терплячість, працьовитість. Автор свідомо змалював портрет етнічного і культурного “іншого” – зовнішній вигляд, поведінку, звичаї, традиції відрізняють українця, водночас усе це таке близьке і рідне авторові, що стає інтегральною частиною “свого” світу, тож відбувається перехід “іншого” у “свого”.

Таким “своїм” героєм є Григір Сердечний – мудра, досвідчена, шанована у громаді й шляхетському середовищі людина. Він проголошує сла-

ву колишньому справедливому польському правлінню, адже тоді селяни відбували лише короткотривалу повинність, решта часу належала їм: можна було податися на Запоріжжя або записатися в реєстр. Ця свобода закінчилась, коли прийшла московська влада, яка назавжди приписала селянина до ґрунту і впровадила панщину [2, с. 66]. Григір Сердечний висловлює думку про нероздільність долі ляхів і українців – “раз билися, знову мирилися, а все ж таки ладили” [2, с. 67]. У вільнолюбному дусі виховує Григір Сердечний і свого онука Івася. Розумний, швидкий юнак викликає пошану старших своїми розсудливими висловлюваннями й діями, втілює вільне майбутнє русинської громади, бореться за неї.

Герої стають на чолі нового руху – селянського повстання 1855 року, яке, на думку автора, не було скероване проти польського шляхетського суспільства (це могло б здатися на першій погляд), а було нічим іншим, як боротьбою проти російського гніту. Селянство побачило ворогів у службовцях, війську і православному духовництві, хоча, звичайно, не йшлося про відступництво від православної віри. Український народ відчув себе не-москалем і забажав визволитися з-під ярма, яке накидала влада [2, с. 182].

Селянський рух, що зібрав багатьох українців, був слабо організований, не мав чіткої стратегії дій і сформульованих вимог. Початково перше місце займали суспільні питання, пізніше, коли пішли чутки про прихід російських військ, обговорювалася стратегія поведінки і перемовин. Єдиний вихід, який бачили громади, – порозумітися з ляхами, що знали “строй” і могли навчити їх військовому ремеслу. “Сила є, розуму немає” – так підсумував стан українського селянства у цьому повстанні титульний герой [2, с. 189]. Переконаний у доленості участі в русі, проводирем руху став Міхал Збожеський. Юнак уособив увесь шляхетський стан, увесь польський народ, за допомогою якого українське селянство намагалося захистити свою самобутність. Саме молодий польський шляхтич став запорукою свободи українського народу. Від певної смерті у пастці, підготовленій російською владою для українського селянства, його врятував Івась, вчинок якого наратор назвав справою політичного інстинкту [2, с. 202]. Саме молоде покоління українців і поляків зрозуміло необхідність застосування принципу рівноправності й партнерства та поєднання зусиль заради повернення свободи для прийдешніх поколінь.

Необхідно додати, що в романі великою силою автор наділив українську сільську громаду, кількісний бік якої дозволив авторові порівнювати її з морем або виверженням вулкану – “громада вливається”, пересувається “повідно, наче густа лава” [2, с. 51]. Громада, на думку автора, на Русі завжди мала велике, навіть містичне, значення. Це певною мірою ідеальна інституція, яку творить усе село та яка зберігає народну пам’ять – відомості про перекази, звичаї і традицію [2, с. 63].

Свою єдність з українським селянством мала б відчувати і розуміти польська шляхта, адже це дві половини одного суспільства. Усвідомлення цього факту зробило б русинів (під якими Єж часто розумів і поляків, і українців) сильними у боротьбі з будь-яким ворогом, насамперед царською Росією. Етнічний автообраз у романі “Григор Сердечний” досить диференційований. Єж дав певний аналіз стану свідомості польської шляхти, унаочнив різноманіття шляхетських поглядів, ствердив існування тих, що ховалися під крило Москви, і тих, що готові були створювати нові полки для боротьби з нею. Якщо Міхал Збожеський вважав, що найперше необхідно готувати сили проти царської влади, таємно збирати зброю, кувати списи, привчати коней і пристосовувати запряги до війни, заохочувати до співпраці українських селян насамперед скасуванням панщини, тобто готувати внутрішній удар по Росії, коли зовні нападе на неї Туреччина, то інші – міський голова Брунон Кселевич, Ромцьо – намагаються остудити його запал, просять не плутати суспільне і політичне питання [2, с. 89-90]. Батько Міхала – Ян Збожеський, якого селяни вважали чудовою і добродісною людиною [2, с. 71], без сумніву, великий патріот, зайняв вичікувальну позицію. Він прагнув реформувати суспільний устрій Польщі, скасувати кріпосне право, звільнити селян, проте не в умовах московської неволі, коли Росія записала б на свій рахунок виконання слушної справи, яку вдалося здійснити полякам, а в польському сеймі з рукою на польській конституції [2, с. 147]. Дехто з героїв – дядько Міхала Марцін Збожеський – тихцем у своїх володіннях провів певні реформи: увів принцип оплати за працю селян, дозволив створити сільське самоврядування, суди, в яких засідали селяни, ощадну касу, касу допомоги, школу тощо [2, с. 138].

Образ Міхала Збожеського, здається, містить у собі ті риси, якими повинен відрізнятися справжній поляк-шляхтич. Він висловлював ідеалістичні погляди на суспільство, на зміни, які мають у ньому відбутися. На його думку, шляхетська польська держава загинула внаслідок того, що трималася виключно на політичній активності шляхти, а тепер, щоб відродити її, необхідно надати громадянські свободи всім мешканцям без огляду на віросповідання, мову, суспільний стан тощо [2, с. 129]. У зв'язку із мріями про відродження Польщі найважливіше запитання тут поставив згаданий Марцін Збожеський – “що таке Польща?": всі знають, яка вона була, а не знають, яка вона повинна бути. Немає сумніву, що, коли вона втратила незалежність, була не така, якою бути повинна. На думку шляхтича, вирішення суспільного питання та повстання не допоможуть відновити Річ Посполиту, потрібно чітко усвідомлювати місце і роль Польщі, а також шляхи її розвитку [2, с. 104].

Позитивні риси етнічного автообразу автор зосередив у портреті Марціна Збожеського. Останній вбачав в українських селянах рівноправних

партнерів, яким необхідно надати право для самостійного розвитку, причому надати відразу, а не чекати кращого моменту. Натомість переконання Яна Збожеського, згідно з якими шляхтич є шляхтичем, а селянин селянином, поки польська конституція у цьому питанні не ухвалить відповідного рішення, не дозволяли поглянути ширше, піти з духом часу, хоча він залишався добрим, щирим, турботливим батьком для своїх селян [2, с. 148]. Через те, що сила селян не бралася до уваги такими шляхтичами, як Ян Збожеський, не вдалося залучити українське селянство до боротьби за відродження Польщі. Він не усвідомив, що повстання селян може принести певну користь шляхетським верствам, не підтримав селянський рух, що зробив, здебільшого інтуїтивно, його син Міхал.

Усі етноси, які населяють простори, описані в романі “Тригір Сердечний”, висловлюють однаково негативне ставлення до царської влади та її представників: “Москаля лихо несе... Треба йому заздалегідь зійти з дороги, щоб не дати приводу зачепити” [2, с. 22]. Образ росіянина у творі – це образ “чужого” – загарбника, губернатора, пристава, урядника й інших посадовців, які послуговуються мовою наказів і розпоряджень, водночас охоче беручи хабарі, а головним їхнім аргументом є палиця або нагайка. “Чужим” є і духівництво Правобережної України, якому висловлюється подібна відраза: “Чорти несуть два лиха разом: москаля і попа” [2, с. 22]. Москалеві не можна йняти віри [2, с. 27], що підтверджує закінчення повстання, коли селян підступом заманили у пастку і застосували проти них вогнепальну зброю. Характерними є і слова щодо москаля: “гадина” [2, с. 27], “проклятий” [2, с. 28]. Ставлення до правителів уповні виражає думка Яна Збожеського про те, що він воліє смерть від селянських ножів, ніж допомогу від москалів, адже не хоче бути зобов’язаним ворогам своєї вітчизни [2, с. 46]. Свої міркування щодо можливої різанини він підкріплює тим, що російський уряд навіть може бажати собі такий сценарій розвитку подій, адже загалом правителі люблять бавитися у визволителів і викликати вдячність при нагодах, які самі створюють [2, с. 47]. На думку автора, царська влада, сповнена віри у свої можливості, часто намагається втручатися в національну природу підлеглих собі народів [2, с. 156].

У романі з’являється також образ представника єврейського народу. Цікаво, що наратор назвав його однією з рас, які проживають в Україні поруч із селянами. В аналізованому творі автор відобразив певні стереотипні риси єврейської натури – швидкість у рухах, діях, розмові, навіть швидкість у пересуванні. Вони “...летіли, наче їх щось гнало, або верхи, або на візках (...), зазвичай одним конем запряжених” [2, с. 20]. Євреї змальовані білоручками, що усвідомлюють свою нездатність до будь-якої роботи: “Чи то ми коли-небудь стругали? Де нам до кілків? Ми євреї...” [2, с. 21]. Вони підлабузники, з повагою, що межує зі страхом і улесли-

вістю, ставляться до представників російської влади, на думку якої саме євреї розповсюджують плітки і фальшиві новини серед народу [2, с. 22]. Не забув автор згадати й про зовнішній вигляд представників цього народу, наголошуючи на особливостях зачіски (наявність пейсів) та манери говорити (примовляючи “Ай вай!”), від чого автор утворив дієслово “ай-вакувати”) [2, с. 21]. Український селянин (Григір Сердечний), убачаючи в євреєві “іншого”, із жалістю і співчуттям ставиться до нього, говорячи про те, які важкі часи для нього настали, коли за царським наказом він має відмовитися від традиційних національних зовнішніх ознак (укоротити кафтан, скинути ярмолку, обрізати пейси) [2, с. 23].

“Тригора Сердечного” Т.Т. Єжа можна, без сумніву, зарахувати до найважливіших суспільно-політичних романів другої половини XIX ст. У ньому переконливо змальована візія невикористаної можливості об’єднання у боротьбі проти загарбника, показано проблеми, які, можна сміливо зробити таке припущення, завалили поширенню польського шляхетського руху 1863 року серед українського селянства та доправили до його поразки. Водночас у романі знайшли втілення суспільно-політичні переконання автора, що відобразилось на створених літературних етнообrazах – поляка, українця, росіянина, єврея, які зберігають типові для свого часу та багатьох авторів українсько-польського пограниччя характеристики автообразу і гетерообразу.

Література:

1. Doroszewski W. Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku. – Warszawa, 1949. – 417 s.
2. Jeż T.T. Hryhor Serdeczny. – Warszawa, 1957. – 219 s.
3. Jeż T.T. Wasyl Hołub. – Kraków, 1909. – 355 s.
4. Kozak S. Ukraina w twórczości Teodora Tomasza Jeża // Kozak S. Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. – Warszawa, 2005. – S. 185-203.
5. Ossowska D. “Gdy normy wszystkie z zawias wyskoczą”: literatura – emigracja – naród w projekcie dla Polski Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). – Olsztyn, 2008. – 334 s.
6. Ratajczak W. Teodor Tomasz Jeż (Zygmunt Miłkowski) i wiek XIX. – Poznań, 2006. – 362 s.